

ΣΕΡΓΙΟΣ ΜΕΝΕΛΑΟΥ

η προϊστορική Σάμος:

μια σύντομη αρχαιολογική ανασκόπηση υπό το πρίσμα παλαιών και νέων δεδομένων*

Εισαγωγή

Η Σάμος, με έκταση 480 τ.χλμ., αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα νησιά του Αιγαίου. Τοποθετείται γεωγραφικά σε μια άκρως νευραλγική θέση, απέχοντας μόλις 1.600 μέτρα στο στενότερο σημείο του Στενού της Μυκάλης (Επταστάδιος Πορθμός) από τα παράλια της Μικράς Ασίας. Το σημείο αυτό σηματοδοτεί την πλησιέστερη απόσταση μεταξύ των συνόρων των σύγχρονων κρατών Ελλάδας και Τουρκίας. Ωστόσο, κατά την αρχαιότητα αλλά έως και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923, η οποία έθεσε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας και συντέλεσε στην υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών εκατέρωθεν του Αιγαίου, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου αποτελούσαν σημαντικούς σταθμούς στις διαθαλάσσιες δραστηριότητες και τον οικονομικό έλεγχο των ηπειρωτικών ακτών της Μικράς Ασίας.

Όπως χαρακτηριστικά την αποκαλεί ο Ηρόδοτος «πολίων πασέων πρώτη έλληνίδων και βαρβάρων» (Ιστορία 3.139.1), αναφερόμενος στην Κλασική περίοδο, η Σάμος ήταν από τις σημαντικότερες πόλεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Σύμφωνα με άλλες αρχαίες πηγές, η Σάμος φέρει πληθώρα επιθέτων όπως *Υδρηλή*, *Μελάμφυλλος*, *Μελάνθεμος*, *Ανθεμής*, *Δόρουσσα*, *Δρούσα*, *Κυπαρισσία*, *Ελαιούσα*, *Ιμβρασία*, *Παρθενία*, υμνώντας έτσι την εύφορη φυσιογνωμία του νησιού και τη σημασία των υδάτινων πόρων ως πηγή ζωής και λατρείας¹.

Χαρακτηριστικοί είναι οι κυρίαρχοι ορεινοί όγκοι του (Κερκετεύς/Κέρκης

* Το παρόν κείμενο αποτελεί μια συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων, γνωστών δεδομένων για την προϊστορική δραστηριότητα στη Σάμο, με έμφαση στα ενδιαφέροντα και συμμετοχή του συγγραφέα στα ερευνητικά προγράμματα που διεξάγονται στο νησί από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, το Πανεπιστήμιο Κύπρου, και την Εφορεία Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

1. Τσάκος, Κ. και Βιγλάκη-Σοφιανού, Μ. 2012. *Σάμος: Τα Αρχαιολογικά Μουσεία*.

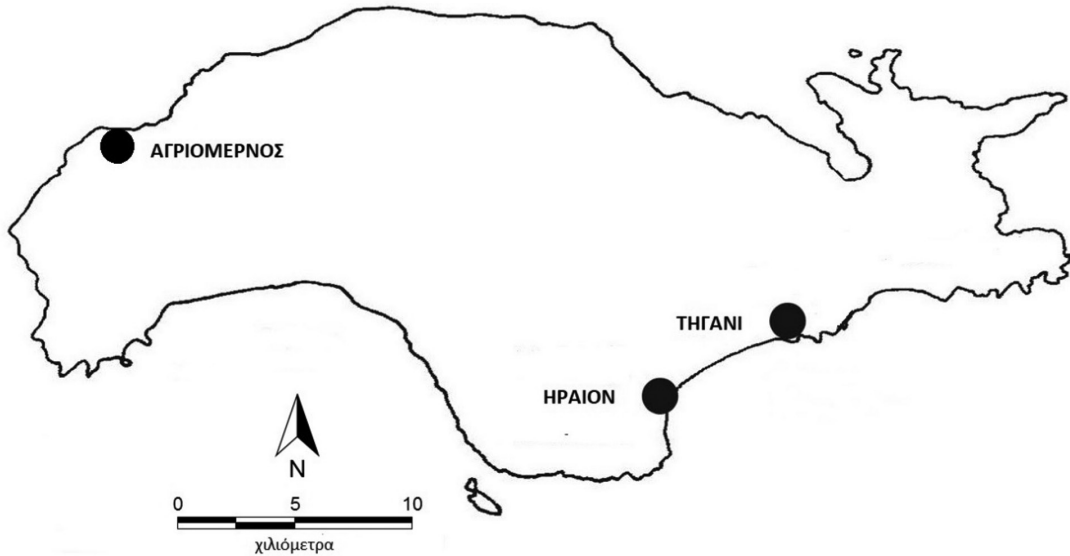
και Άμπελος/Καρβούνης) και η αντίθεση που δημιουργείται με την παρουσία των πεδινών εκτάσεων του Κάμπου Χώρας στα νοτιοανατολικά, του Μισοκάμπου ανατολικά, του Καρλοβάσου στα βορειοδυτικά, και του Μαραθοκάμπου στα νοτιοδυτικά.

Μέχρι πρότινος, οι περιοχές αυτές θεωρούνταν οι ευνοϊκότερες για εγκατάσταση, εξαιτίας της ευκολότερης πρόσβασης σε πρώτες ύλες και εκμετάλλευση της γης (άσκηση γεωργίας και κτηνοτροφίας) κατά την προϊστορική εποχή. Ωστόσο, οι γνώσεις μας για την αρχαιότερη παρουσία του ανθρώπου στη Σάμο παραμένουν σποραδικές, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με το μεγάλο μέγεθος της νήσου και την εγγύτητα με τις ακτές της δυτικής Μικράς Ασίας. Η παρακάτω παρουσίαση έχει ως στόχο την σύνθεση στοιχείων και δεδομένων που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη τον τελευταίο τουλάχιστον αιώνα, που καλύπτουν την περίοδο από το 5500 μέχρι το 1500 π.Χ. περίπου. Τρέχοντα πανεπιστημιακά και άλλα ερευνητικά προγράμματα και μελλοντικές έρευνες στο νησί, υπόσχονται να αναδείξουν πτυχές της μακραίωνης ανθρώπινης δραστηριότητας και των αλλαγών του κοινωνικού τοπίου, με τον συνδυασμό παραδοσιακών και σύγχρονων μεθόδων².

Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, σ. 17-18. Για την ιστορική παρουσίαση της Σάμου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα βλέπε ενδεικτικά: Λάνδρος, Χ., Καμάρα, Α., Ντούσου, Μ.-Δ. και Σπυροπούλου, Β. 2005. «Σάμος», *Cultural Portal of the Aegean Archipelago* URL: <http://www2.egeonet.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=6892>

2. Τον Ιούνιο του 2021 εγκαινιάστηκε ένα νέο πρόγραμμα έρευνας επιφανείας, η «Αρχαιολογική Επισκόπηση Σάμου», υπό τη διεύθυνση της Αναπληρώτριας Καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Κύπρου Ουρανία Κουκά, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Σάμου και Ικαρίας. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική τοπογραφική έρευνα πεδίου στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του νησιού με στόχο τον εντοπισμό και την προστασία αρχαιολογικών θέσεων και την διαχρονική μελέτη του οικιστικού τοπίου από την προϊστορία μέχρι την Οθωμανική περίοδο. URL: <https://www.philenews.com/koinonia/eidiseis/article/1404837?fbclid=IwAR0Cw2bOLqzXCu31TBv1EmcChCEfKWaveOasBnmDefDSDF-GEEm-U0Rar-I#.YhIO-OaQIqQ.twitter>.

Επιπρόσθετα, τον Ιούλιο του 2021 το διεπιστημονικό πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας πεδίου, ονομαζόμενο «West Area of Samos Archaeological Project-WASAP», ξεκίνησε υπό τη διεύθυνση αρχαιολόγων από το Μουσείο Fitzwilliam στο Cambridge, το Πανεπιστήμιο της Βιέννης, και την Βρετανική Σχολή Αθηνών. Στόχος του συγκεκριμένου προγράμματος είναι να μελετήσει το αγροτικό τοπίο στο δυτικό τμήμα της Σάμου, το οποίο δεν είχε αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης μέχρι σήμερα, πέραν από την επισκόπηση που πραγματοποίησε ο Shipley τη δεκαετία του 1980. Σύμφωνα με προκαταρκτικά πορίσματα, έχουν εντοπιστεί θέσεις και μνημεία των Ιστορικών χρόνων. URL: <https://chronique.efa.gr/?kroute=report&id=17012>.

Εικόνα 1. Οι βασικές προϊστορικές θέσεις στη Σάμο.

Από το ερασιτεχνικό ενδιαφέρον και τις τυχαίες ανακαλύψεις στις συστηματικές αρχαιολογικές έρευνες

Πριν από την έναρξη συστηματικών ερευνών στη Σάμο, οι σημαντικότερες εκ των οποίων θα παρουσιαστούν παρακάτω, διάφοροι περιηγητές, φυσικοί επιστήμονες, αρχαιοδίφες και ιστορικοί της τέχνης, ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, εξέφρασαν ενδιαφέρον για τη μελέτη και καταγραφή του λατρευτικού τοπίου του Ηραίου. Φυσικά, η έλξη αυτή οφειλόταν στην μελέτη των αρχαίων γραπτών πηγών. Πρώτος μεταξύ των περιηγητών ήταν ο J.P. de Tournefort (1702), ενώ στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ακολούθησαν οι M.G.F.A. Choiseul-Gouffier, R. Pococke, και J. Dallaway (1776-1797). Πιο συστηματικές έρευνες και αποτυπώσεις αρχαιοτήτων στο Ηραίο της Εποχής του Σιδήρου (κυρίως 1^η χιλιετία π.Χ.) ακολουθούν από την Society of Dilletanti του Λονδίνου (1812), ενώ σειρά ανασκαφικών εργασιών πραγματοποιούνται κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι ανασκαφικές έρευνες στο Ηραίο διεξήχθησαν για σύντομο χρονικό διάστημα από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό την επίβλεψη των Π. Καββαδία και Θ. Σοφούλη, ωστόσο από το 1910 και εξής πέρασαν στην

επίβλεψη Γερμανών αρχαιολόγων στο πλαίσιο ειδικής σύμβασης της κυβέρνησης της Ηγεμονίας της Σάμου με τα Βασιλικά Μουσεία του Βερολίνου³. Οι αρχαιολογικές έρευνες συνεχίζονται με διακοπές που οφείλονται στον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενώ από το 1925 διεξάγονται από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Αντίστοιχα, η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία έχει αναλάβει καταλυτικό ρόλο ήδη από το 1965 στην αποκάλυψη και καταγραφή της αρχαίας πόλης του Πυθαγορείου αλλά και λιγότερο γνωστών θέσεων και μνημείων στην ύπαιθρο χώρα (νεκροταφεία, ιερά, εκκλησίες, λατομεία, κ.ά.), γεγονός που εν μέρει οφείλεται στην αλματώδη τουριστική ανάπτυξη του νησιού⁴.

Όπως έχει ήδη σκιαγραφηθεί παραπάνω, η μέχρι πρότινος ερευνητική δραστηριότητα στο νησί εστίαζε στα νοτιοανατολικά πεδινά και την αποκάλυψη των γνωστών αρχαιολογικών θέσεων, γεγονός που οφείλεται στη στρατηγική θέση της ΝΑ Σάμου (πρόσβαση στον Επταστάδιο πορθμό, άμεση γειτνίαση με τις ακτές της Μικράς Ασίας, μορφολογία του τοπίου) σε σύγκριση με το κεντρικό και δυτικό τμήμα της Σάμου. Ωστόσο, σύμφωνα με μια μικρής κλίμακας έρευνα που διεξήγαγε ο Graham Shipley στις περιοχές του Καρλοβάσου και του Μαραθόκαμπου, φαίνεται να υπήρχε μια διαχρονική γεωγραφική μετατόπιση της πυκνότητας του πληθυσμού από τη Ρωμαϊκή περίοδο και ύστερα⁵. Ενώ η νοτιοανατολική Σάμος ήταν πυκνοκατοικημένη από την Νεολιθική μέχρι και την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο, το δυτικό τμήμα του νησιού φαίνεται να κατοικήθηκε για πρώτη φορά κατά την Ύστερη Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο⁶. Συστηματικότερα ίχνη κατοίκησης εμφανίζονται στην περιοχή από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Άλλα, τυχαία προϊστορικά ίχνη, υπό τη μορφή αρχιτεκτονικών λειψάνων, κεραμικών

3. Βλ. Τσάκος, Κ. και Βιγλάκη-Σοφianού, Μ. 2012. *Σάμος: Τα Αρχαιολογικά Μουσεία*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, 19-22 για περισσότερες πληροφορίες. Καλπαξής, Α.Ε. 1990. *Αρχαιολογία και πολιτική Ι. Σαμιακά αρχαιολογικά 1850-1914*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 63-65. Για μια πρόσφατη ανασκόπηση της ιστορίας της Σάμου βλ. Βοϊκλής, Γ. 2012. *Σάμος-Σελίδες ιστορίας: Από τα προϊστορικά χρόνια ως τις μέρες μας*. Υπερόριος.

4. Βλ. ενδεικτικά: Τσάκος, Κ. 2000. «Πόλη και νεκροπόλεις. Η Σάμος κατά την Αρχαϊκή εποχή (6^{ος} αι.)». *Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000)*, σ. 19-39. Τσάκος, Κ. και Γιαννούλη, Β. 2006. «Αρχαία Σάμος: η πόλη και το ιερό κατά την ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Ανασκαφικές έρευνες και ιστορικά γεγονότα». *Σαμιακές Μελέτες 7 (2005-2006)*, σ. 9-44.

5. Shipley, G. 1987. *A History of Samos, 800-188 BC*. Oxford, σ. 249-266.

6. Shipley, G. 1987. *A History of Samos, 800-188 BC*. Oxford, χάρτες 9-17.

Εικόνα 2. Μεθοδολογική προσέγγιση στη μελέτη και ανάλυση κεραμικής από την προϊστορική Σάμο.

και επιφανειακών ευρημάτων λίθινων εργαλείων που χρονολογούνται στην 2^η χιλιετία π.Χ. (Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού), στη νοτιοανατολική Σάμο περιλαμβάνουν έναν θαλαμωτό τάφο της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου στο χωριό Μύλοι και σποραδικά ευρήματα στον Κάβο Φονιά (Κάβο Τζωρτζής) και στον Μεσόκαμπο⁷.

Η σύντομη παρουσίαση που ακολουθεί θα εστιάσει στις αρχαιολογικές έρευνες στις θέσεις Κάστρο-Τηγάνι, Ηραϊόν, και Σπήλαιο Αγριομερνός-Μεγάλο Σεϊτάνι (εικ. 1). Πέρα από την ιστορία της έρευνας, αναφορές θα

7. Shipley, G. 1987. *A History of Samos, 800-188 BC*. Oxford, σ. 25-26, 261-264, αρ. καταλόγου 1901a, 2001, 2103. Milošević, V. 1961. *Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion. Grabung 1953 und 1955*. SAMOS I, Bonn: Deutsches Archäologisches Institut/Habelt, σ. 25-26, 58. Kouka, O. 2002. *Siedlungorganisation in der Nord- und Ostägäis während der Frühbronzezeit (3. Jt. v.Chr.)* Internationale Archäologie 58; Rahden-Westfalen, σ. 281-284, map 28. Kouka, O. and Menelaou, S. 2018. Settlement and society in the Early Bronze Age Heraion: exploring stratigraphy architecture and ceramic innovation after mid-3rd millennium BC. In: B. Horejs and E. Alram-Stern (eds.), *Pottery Technologies and Sociocultural Connections between the Aegean and Anatolia during the 3rd millennium BC* (OREA 10). Vienna, σ. 119-142, εικ. 1.

γίνουν και στη σημασία της ανάλυσης αρχαίων τεχνέργων, όπως για παράδειγμα κεραμικής που αποτελεί την πλειονότητα μεταξύ των ευρημάτων. Η κεραμική και οι νέες μέθοδοι ανάλυσης που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό της τεχνολογικής εξέλιξης, τον χαρακτηρισμό των πρώτων υλών που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή πήλινων αγγείων, και την κατανόηση της λειτουργίας και χρήσης της κεραμικής ως μέσου κατανάλωσης, αποθήκευσης, μεταφοράς και μετακίνησης προϊόντων, έχει την δυνατότητα να διαφωτίσει σημαντικά όψεις της κοινωνικής οργάνωσης, οικονομικών δικτύων, και διαπεριφερειακών μετακινήσεων. Η αρχαιομετρική ανάλυση (Εικ. 2), όπως επιστημονικά αποκαλείται η εφαρμογή εργαστηριακών τεχνικών για τη μελέτη αρχαιολογικών τεχνέργων, στην προκειμένη επιλεγμένων κεραμικών αγγείων, συμπεριλαμβάνει την πετρογραφική εξέταση λεπτών τομών σε πολωτικό μικροσκόπιο και την χημική ανάλυση με φασματοσκοπία φθορισμού ακτινών-Χ.

Ο οικισμός στο Τηγάνι (νοτιοανατολική Σάμος): οι αρχαιότερες ενδείξεις

Το Τηγάνι παρουσιάζει τις πρωιμότερες χρονολογικά ενδείξεις οργανωμένης κατοίκησης στο νησί, ήδη από τα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. Το τοπωνύμιο Κάστρο, που προσδίδεται στη θέση στην γερμανική βιβλιογραφία, οφείλεται στον εντοπισμό της σε γειτνίαση με τον πύργο του 19^{ου} αιώνα του Λυκούργου Λογοθέτη στα δυτικά της πόλης του Πυθαγορείου. Στο κάστρο, που σήμερα χρησιμοποιείται ως Μουσείο, διαπιστώνονται τέσσερις οικοδομικές φάσεις, με αρχαιότερη αυτήν του 7^{ου} μ.Χ. αιώνα⁸. Κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (1824) ο Πύργος ανακαινίστηκε από τον Λογοθέτη Λυκούργο (πραγματικό όνομα Γεώργιος Παπλωματάς) ως αρχοντικό και οχυρό, ενός εκ των επιφανέστερων πολιτικών και στρατιωτικών μορφών της Σάμου, ο οποίος είχε αναλάβει ηγετικό ρόλο στην Σαμιακή επανάσταση κατά του Οθωμανικού στόλου (1821-1826).

Το Τηγάνι είχε αντικαταστήσει το όνομα της αρχαίας πόλης της Σάμου από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα⁹. Η πιο διαδεδομένη εξήγηση για το τοπωνύμιο Τηγάνι συνδέεται με την έντονη διαθαλάσσια, εμπορική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη Σάμο, και πιθανώς προέρχεται από το γαλλικό *douane*/

8. Μαυρίκου, Ε. 2017. «Ο πύργος του Λογοθέτη Λυκούργου: ένα ζωντανό μνημείο». *Το Τηγάνι* 24, 4-63.

9. Δημητριάδης, Β. 2003. *Το Τηγάνι της Σάμου, 1940-1955*. Σάμος: Απόπλους, σ. 192.

doine ή το ιταλικό *dogana* (δηλαδή τελωνείο). Το Κάστρο-Τηγάνι, αναφερόμενο σήμερα μόνο στην προϊστορική θέση που δεσπόζει στο χαμηλό ακρωτήριο, μετονομάστηκε σε Πυθαγόρειο το 1955 για να συμπεριλάβει τη σύγχρονη πόλη¹⁰.

Οι πρώτες προϊστορικές ενδείξεις ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην θέση το 1928-1930 υπό την αιγίδα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου¹¹, κάτω από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο/Ύστερη Αρχαιότητα. Οι νέες ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1965 και 1968, σε μια προσπάθεια να αποκαλυφθεί σε πιο εκτεταμένη κλίμακα ο Ελληνιστικός οικισμός¹², έφεραν στο φως ευρήματα της Ύστερης και Τελικής Νεολιθικής περιόδου (6^{ης} και 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.) σε λακκοειδείς αποθέτες και κοιλάτρες στον βράχο, κάτω από Ελληνιστικά-Ρωμαϊκά επίπεδα στο νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου. Μόνο στο ανατολικό τμήμα του οικισμού αποκαλύφθηκε ένα ενιαίο σύνολο κεραμικών ευρημάτων κοντά στην εστία μιας οικίας. Τα εν λόγω ευρήματα δημοσιεύθηκαν το 1988 από τον Γερμανό αρχαιολόγο Rainer Felsch¹³, ο οποίος συνέθεσε το υλικό (κυρίως κεραμική) των παλαιότερων και νεότερων ανασκαφών, εντάσσοντας το Τηγάνι στο ιστορικό και χρονολογικό πλαίσιο των μέχρι τότε γνωστών δεδομένων της αρχαιολογίας του Αιγαίου και της δυτικής Μικράς Ασίας/Ανατολίας. Τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός πληθυσμού στην προϊστορική Σάμο, που ήταν κατά βάση αγροτικός, ενώ διάφορα ευρήματα καταδεικνύουν την ενασχόληση των κατοίκων με την αλιεία αλλά και με το κυνήγι. Η εξοικειωσή τους με το ευρύτερο τοπίο του Κάμπου, όπως και με άλλες περιοχές της Σάμου, υποστηρίζεται από την χρήση και επεξεργασία πρώτων υλών, τόσο για την δημιουργία λίθινων εργαλείων, όσο και για την κατασκευή πήλινων αγγείων. Σύμφωνα με τις πρόσφατες αρχαιομετρικές

10. Δημητριάδης, Β. 2003. *Το Τηγάνι της Σάμου, 1940-1955*. Σάμος: Απόπλους, σ. 198-205.

11. Wrede, W. 1935-1936. «Vorgeschichtliches in der Stadt Samos». *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 60-61, σ. 112-124. Heidenreich, R. 1935-1936. «Vorgeschichtliches in der Stadt Samos. Die Funde». *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 60-61, σ. 125-183.

12. Jantzen, U. 1968. «Samos». *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, σ. 687-688.

13. Felsch, R.C.S. 1988. *Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung*. SAMOS II. Mainz: Deutsches Archäologisches Institut/Habelt.

αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν από τον γράφοντα¹⁴ οι προϊστορικοί κεραμείς χρησιμοποιούσαν διαφορετικές πηγές πηλών (Εικ. 3), που είχαν διαφορετικά χαρακτηριστικά, για την κατασκευή μαγειρικών, αποθηκευτικών, και χρηστικών αγγείων καθημερινής χρήσης. Φαίνεται πως είχαν εκτεταμένη εμπειρική τεχνογνωσία τόσο του τοπίου που παρήγε της πηγές πηλού, όσο και της κατεργασίας και κατασκευής των τελικών προϊόντων.

Ο οικισμός στο Ηραίον (ΝΑ Σάμος): κάτω από το ιερό της Ήρας

Σε απόσταση μόλις περίπου 7 χλμ. δυτικά από το Τηγάνι εκτείνεται ο αρχαιολογικός χώρος του Ηραίου, ο οποίος είναι ευρέως γνωστός για το λατρευτικό Ιερό της θεάς Ήρας, και αναπτύχθηκε σε μια μεγάλη προσχωσιγενή πεδιάδα στις εκβολές του ποταμού Ίμβρασου, εκεί όπου σύμφωνα με τη μυθολογία γεννήθηκε η θεά. Παρόλο που ο χώρος παρουσίαζε στατικά προβλήματα λόγω των προσχώσεων του ποταμού, απέκτησε διαχρονικά αναμφισβήτητη σημασία, από χώρο κατοίκησης σε χώρο λατρείας, μέχρι την οριστική εγκατάλειψή του. Το Ηραίον συνδεόταν με την αρχαία πόλη της Σάμου (Πυθαγόρειον) μέσω της Ιεράς Οδού, που σήμερα σώζεται τμηματικά.

Αποτελεί ένα από τα λαμπρότερα ιερά της Ιωνίας και έναν από τους πλέον περίφημους χώρους λατρείας του αρχαίου κόσμου, όπως συνάγεται από τα χιλιάδες αναθήματα και αφιερώματα που ανακαλύφθηκαν και προέρχονται από την Αίγυπτο, την Εγγύς Ανατολή, την Κύπρο και αλλού. Το πασίγνωστο αυτό ιερό, που μαζί με την αρχαία πόλη του Πυθαγορείου έχει κηρυχθεί Μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς από την UNESCO ήδη από το 1992, έχει δοξαστεί από πολλούς αρχαίους ιστορικούς και περιηγητές για την μνημειώδη αρχιτεκτονική και πλούσια ευρήματα, με διασημότερους τον Ηρόδοτο και τον Παισαρνία. Άλλωστε, ο ναός της Ήρας, υπερέβαινε κατά πολύ σε μέγεθος άλλους ναούς του ελληνικού κόσμου. Σήμερα, γεωγραφικό ορόσημο του Ηραίου αποτελεί ο μοναδικός όρθιος κίονας που έχει προσδώσει στον χώρο το τοπωνύμιο Κολόνα.

14. Menelaou, S. and Kouka, O. 2022. «Tracing interaction on Samos Island: Pottery traditions and connectivity at Kastro-Tigani and Heraion during the Aegean Late-Final Neolithic/western Anatolian Middle-Late Chalcolithic». *The Annual of the British School at Athens* 117 (υπό δημοσίευση).

Οι ανασκαφές στο Ηραίον ξεκίνησαν ήδη από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα και εστίασαν κυρίως στην αποκάλυψη των ναών της Εποχής του Σιδήρου και κατ' επέκταση στην κατανόηση των απαρχών της λατρείας της σαμιακής Ήρας στην περιοχή του βωμού κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο (δεύτερο μισό της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.). Στοιχεία για την συνέχιση της λατρείας, παρότι τα πιο εντυπωσιακά λείψανα ανάγονται στην Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο, συνεχίζουν και κατά την Ελληνιστική περίοδο με την εμφάνιση ιερών προς τιμή θεών ανατολικής προέλευσης (Κυβέλη, Ίσιδα, Δίας, κλπ.). Ωστόσο, από τα τέλη του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. μεγάλο μέρος του τεμένους καλύπτεται με οικίες Ρωμαίων ευγενών, που έχουν περιστυλές εσωτερικές αυλές και μωσαϊκά δάπεδα, ενώ με τις λεηλασίες των γερμανικών φύλων και την ερήμωση του οικισμού τον 3^ο αιώνα¹⁵, το Ηραίον είχε χάσει την αίγλη του. Η λατρευτική σημασία του χώρου συνεχίζεται σε μικρότερο βαθμό, όπως υποδηλώνει η παρουσία χριστιανικών βασιλικών κατά τους επόμενους αιώνες μέχρι και την έναρξη των ανασκαφών υπό την αιγίδα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Οι πρώτες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1902-1903 από τους Παναγή Καββαδία και Θεμιστοκλή Σοφούλη. Μεταξύ 1910 και 1914, όπου και διακόπηκαν οι ανασκαφικές έρευνες εξαιτίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αποκαλύφθηκε ο Ναός της Ήρας υπό τη διεύθυνση του Theodor Wiegand. Από το 1925 και μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος του ιερού από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τη διεύθυνση του Ernst Buschor. Ακολούθως, οι εκ νέου ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 2009 και 2013, υπό τη διεύθυνση του Wolf-Dietrich Niemeier, επικεντρώθηκαν στις πρωιμότερες φάσεις του Ηραίου, τόσο στις απαρχές της λατρείας¹⁶, όσο και στην χρήση του χώρου για λόγους κατοίκησης στα προϊστορικά χρόνια. Στις προϊστορικές φάσεις επικεντρώθηκε η Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ουρανία Κουκά (Πανεπιστήμιο Κύπρου), αποκαλύπτοντας για πρώτη φορά μια στρωματογραφική αλληλουχία σε αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού στην περιοχή Βόρεια της Ιεράς Οδού, από το 4500 έως το 1750 π.Χ.¹⁷. Τα πρωιμότερα λείψανα της προϊστορικής κατοί-

15. Τσάκος, Κ. και Βιγλάκη-Σοφιανού, Μ. 2012. *Σάμος: Τα Αρχαιολογικά Μουσεία*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, σ. 77.

16. Niemeier, W.-D. 2019. «Προέλευση και πρώιμη εποχή του ιερού». *DAI-ATHENEA* 2018/2019, 28-31.

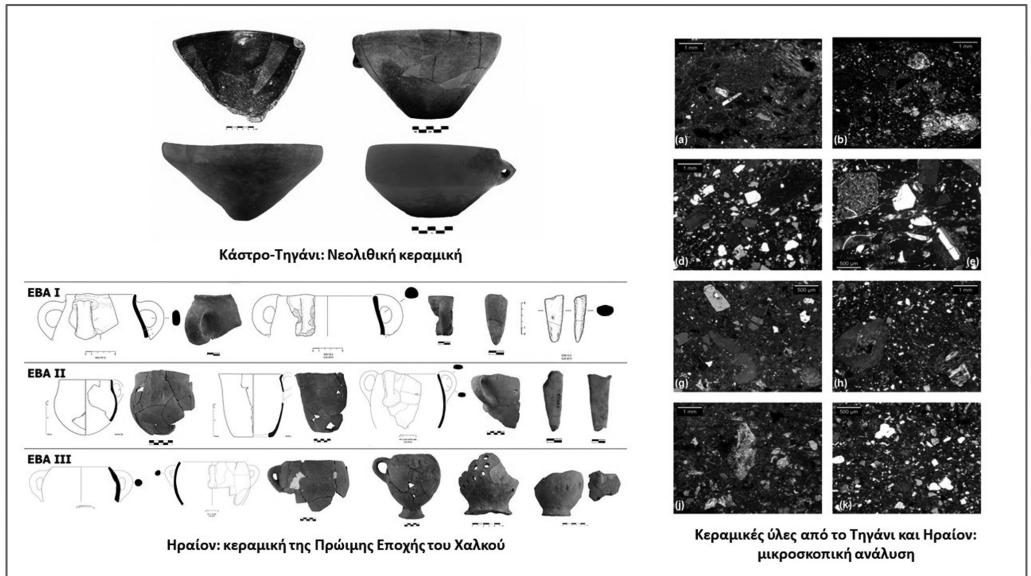
17. Kouka, O. 2019. «Προϊστορικό Ηραίον – Ένα πρωτοαστικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο». *DAI-ATHENEA* 2018/2019, 22-27.

κησης στο Ηραϊόν ανάγονται στην Μέση και Ύστερη Χαλκολιθική περίοδο¹⁸. Τα νέα αυτά δεδομένα, που αντιστοιχούν στους κατώτερους ορίζοντες του οικισμού, μόλις πάνω από το αμμοχάλικο του ποταμού Ίμβρασου, είναι χρονολογικά συναφή με τις τελευταίες φάσεις στο Τηγάι, όπως υποδηλώνεται από τις τυπολογικές και μορφολογικές ομοιότητες της κεραμικής¹⁹. Η σημασία των ανασκαφών 2009-2013 έγκειται στην αποκάλυψη χρονολογικών φάσεων του οικισμού, που δεν είχαν ανακαλυφθεί από προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες. Συγκεκριμένα, οι μέχρι τότε έρευνες²⁰ είχαν αποκαλύψει τον οικιστικό πυρήνα της Πρωτοχαλκής II και III περιόδου στα βόρεια και βορειοανατολικά του Μεγάλου Ναού, αποτελούμενου από μεγαρόσχημες οικίες κτισμένες με πλίνθους και λιθοδομή. Ο οικισμός ήταν οριοθετημένος/προστατευμένος με ισχυρό τείχος με πύλες και προμαχώνες.

18. Κουκά, Ο. 2017. Η προϊστορική κατοίκηση στο Ηραϊόν Σάμου: Οι ανασκαφές 2009-2013 βόρεια της Ιεράς Οδού. Στο: Π. Τριανταφυλλίδης, (επιμ.), *The Archaeological Work of the Aegean Islands. International Conference, Rhodes 27 November - 1 December 2013*. Μυτιλήνη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, σ. 163-180.

19. Kouka, O. 2014. Past stories—modern narratives: cultural dialogues between East Aegean islands and the west Anatolian mainland in the 4th millennium BC. In: B. Horejs and M. Mehofer (eds.), *Western Anatolia before Troy: Proto—Urbanisation in the 4th Millennium BC? Proceedings of the International Symposium Held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Austria, 21–24 November, 2012* (OREA 1). Vienna, σ. 43-63.

20. Αρχικά τυχαία ευρήματα της Πρωτοχαλκής εντοπίστηκαν στην περιοχή του ναού της Ήρας (Buschor, E. 1930. «Heraion von Samos: Frühe Bauten». *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 55, σ. 8, εικ. 3), ενώ η πρώτη συστηματική διερεύνηση πραγματοποιήθηκε το 1953 και 1955 στην περιοχή μεταξύ του ναού και της Βόρειας Στοάς, καθώς και κάτω από τον Πρόναο, θέτοντας τις βάσεις για την χρονολόγηση των φάσεων της Πρωτοχαλκής II και III (περ. 2650-2000 π.Χ., Milojević, V. 1961. *Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion. Grabung 1953 und 1955. SAMOS I*, Bonn: Deutsches Archäologisches Institut/Habelt). Επιπρόσθετες τυχαίες ανακαλύψεις συμπεριλαμβάνουν: έρευνες ανατολικά του ναού κατά το 1958-1960 (Walter H. 1963. «Ausgrabungen im Heraion von Samos (1952–1962)». *Αρχαιολογικόν Δελτίον 18 Chronika*, σ. 286-289, εικ. 1. Walter H. and Vierneisel K. 1959. «Heraion von Samos. Die Funde der Kampagnen 1958 und 1959». *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 74, 10-34, εικ. 1), το 1963 βόρεια του ναού και ανατολικά της Βόρειας Στοάς (Homann-Wedeking, E. 1964. «Samos 1963». *Archäologischer Anzeiger*, 220-231 εικ. 7-9), το 1966 βόρεια της Βόρειας Στοάς (Isler, H.-P. 2021. *Ausgrabungen in der frühbronzezeitlichen Siedlung im Heraion von Samos 1966*. SAMOS XXX. Wiesbaden: Deutsches Archäologisches Institut/Reichert), το 1980-1981 στην περιοχή βόρεια της Ιεράς Οδού (Kyrieleis, K., Kienast, H.J. and Weisshaar, H.-J. 1985. «Ausgrabungen im Heraion von Samos 1980/81». *Archäologischer Anzeiger* 100, σ. 409-418, εικ. 35-37).

Εικόνα 3. Παραδείγματα κεραμικής τυπολογίας και πετρογραφικής ανάλυσης από το Τηγάνι και το Ηραίων (από Menelaou and Kouka 2021 και 2022).

Τα νέα αυτά στοιχεία έχουν συμβάλει στην πιο ολοκληρωμένη κατανόηση της διάρθρωσης του οικισμού και την οριοθέτησή του στον περιβάλλοντα χώρο, αλλά κυρίως στην τοποθέτησή του στον ευρύτερο Αιγαιακό χάρτη ως εμπορικού κόμβου επαφών, μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Εξίσου σημαντικές ήταν οι αναλύσεις κεραμικής που πραγματοποιήθηκαν και καλύπτουν όλες τις προϊστορικές φάσεις²¹. Αποκαλύπτουν όχι μόνο μια μακρά διαχρονικό-

21. Menelaou, S. 2015. The Heraion of Samos under the microscope: A preliminary technological and provenance assessment of the Early Bronze Age II late-III (ca. 2500-2000 BC) pottery. In: Z. Theodoropoulou-Polychroniadis and E. Doniert (eds.), *Aegis: Essays in Mediterranean Archaeology Presented to Matti Egon by the Scholars of the Greek Archaeological Committee UK*. Oxford: Archaeopress, 25-34. Μενελάου, Σ. 2017. Πετρογραφική ανάλυση της ύστερης Πρωτοχαλκής II-III κεραμικής από το Ηραίων Σάμου: πρώτη προσπάθεια κατανόησης της σύστασης, της τεχνολογίας και της προέλευσης. Στο. Π. Τριανταφυλλίδης, (επιμ.), *The Archaeological Work of the Aegean Islands. International Conference, Rhodes 27 November - 1 December 2013*. Μυτιλήνη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, σ. 181-194. Menelaou, S. and Kouka, O. 2021. « “Cooking up” pottery recipes: a diachronic technological and provenance analysis of cooking ware ceramics from prehistoric Heraion on Samos, Greece (ca. 4500–1700 BC) ». *Journal of Archaeological Science: Reports* 35, 102716.

τητα χιλιετιών, τόσο στην εκμετάλλευση των ίδιων πρώτων υλών αλλά την διαφοροποίηση χρήσης τους για την κατασκευή διαφορετικών κατηγοριών αγγείων, όσο και στην ανασύσταση των προϊστορικών επαφών του Ηραίου με περιοχές (νησιωτικές και ηπειρωτικές) στο κεντρικό Αιγαίο (Κυκλάδες: π.χ. Νάξος, Σίφνος, Αμοργός, Θήρα, Μήλος), το ανατολικό Αιγαίο (π.χ. Λέσβος, Χίος, Ρόδος), την Ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη (κυρίως στην Μέση Εποχή του Χαλκού), και την δυτική Μικρά Ασία.

Το σπήλαιο Αγριομερονός-Μεγάλο Σεϊτάνι (ΒΔ Σάμος): νέες ανακαλύψεις

Η νέα αυτή αρχαιολογική θέση ανακαλύφθηκε ασύλητη το 2016 από τον Σπηλαιολογικό Σύλλογο Σάμου 'Ο Ευπαλίνος' και στη συνέχεια ανέλαβε δράση η Εφορεία Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού υπό την διεύθυνση του Δρ. Ανδρέα Ντάρλα μεταξύ των ετών 2017 και 2019. Η τυχαία ανακάλυψη του σπηλαίου σε ένα από τα πιο απόκρημνα σημεία του νησιού, στο Μεγάλο Σεϊτάνι στις παρυφές του όρους Κέρκη στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, οδήγησε στην ενδελεχή καταγραφή, φωτογράφιση, χαρτογράφηση, και μελέτη τόσο των χώρων του σπηλαίου όσο και των κινητών ευρημάτων από ειδικούς αρχαιολόγους, ανθρωπολόγους, και γεωλόγους. Τα σημαντικά ευρήματα, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνουν ανθρακοποιημένα οστά και εστίες με οργανικές ύλες, λίθινα εργαλεία, και κεραμικά αγγεία σε επιτόπια χρήση. Την αρχαιολογική τεκμηρίωση έχει αναλάβει μια μεγάλη ομάδα Ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων, υπό την διεύθυνση της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας, που ακολουθούν μια διεπιστημονική προσέγγιση. Η υπό εξέλιξη έρευνα συμπεριλαμβάνει την χρονολόγηση με ραδιοάνθρακα για έναν πιο ασφαλή προσδιορισμό της απόλυτης χρονολόγησης και κατανόησης των χρονικών πλαισίων χρήσης του σπηλαίου κατά την Τελική Νεολιθική και Εποχή του Χαλκού, την ανθρωπολογική μελέτη των οστεολογικών λειψάνων και κατανόηση της φυσικής κατάστασης και διατροφικών επιλογών των ενοίκων του σπηλαίου, την ανθρακολογική ανάλυση των οργανικών υπολειμμάτων και ανασύσταση της χλωρίδας, και σειρά άλλων εξειδικευμένων τεχνικών και αναλύσεων. Ο μεγαλύτερος όγκος του υλικού αποτελείται από κεραμική, την εργαστηριακή μελέτη της οποίας έχει αναλάβει ο γράφων σε συνεργασία με συναδέλφους από την Εφορεία. Η αρχαιομετρική ανάλυση, όπως και στις προηγούμενες δύο θέσεις, περιλαμβάνει την πετρογραφική εξέταση λεπτών τομών σε πολωτικό μικροσκόπιο και τη χημική ανάλυση

με φασματοσκοπία φθορισμού ακτινών-Χ²². Τα υπό δημοσίευση δεδομένα, που προκύπτουν από τις αναλύσεις κεραμικής, ενδέχεται να διαφωτίσουν άγνωστες μέχρι τώρα πτυχές για την προϊστορική ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην εν λόγω περιοχή. Αν και προκαταρκτικά, τα αναλυτικά δεδομένα υποδηλώνουν την εξερεύνηση και εκμετάλλευση του τοπίου στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου, με σκοπό την απόκτηση πρώτων υλών για την κατασκευή κεραμικών αγγείων και άλλων εργαλείων καθημερινής χρήσης. Επιπλέον, είναι πιθανή η διατήρηση επαφών και αλληλεπιδράσεων σε ενδονησιωτικό επίπεδο, με τις κοινότητες της νοτιοανατολικής Σάμου στο Ηραίο και το Τηγάνι ή και άλλων οικισμών/σπηλαίων στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού που δεν έχουν ακόμη ανακαλυφθεί. Πιθανές κεραμικές εισαγωγές από τις Κυκλάδες έχουν επίσης αναγνωριστεί, υποδεικνύοντας την διατήρηση εξωνησιωτικών επαφών, αλλά μια πιο ενδελεχής μελέτη είναι απαραίτητη για την κατανόηση των δικτύων μετακίνησης και ανταλλαγών.

Παρατηρήσεις και συμπεράσματα

Η σύντομη αυτή ανασκόπηση των μέχρι σήμερα γνωστών αρχαιολογικών δεδομένων για την προϊστορική κατοίκηση του νησιού είχε ως στόχο αφενός την ανάδειξη της σημασίας της Σάμου στις εξελίξεις της έρευνας στον ευρύτερο Αιγαϊακό χώρο και αφετέρου στην διαφώτιση λιγότερο γνωστών πτυχών των κοινωνικών της απαρχών στο ευρύτερο κοινό. Αν και γνωστές, εκτεταμένα ανασκαμμένες θέσεις ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το Τηγάνι και το Ηραίο συνεχίζουν να προσφέρουν καινούργια ερευνητικά στοιχεία για την πρωιμότερη εξερεύνηση του νοτιοανατολικού τμήματος του νησιού. Νέα ερωτήματα απαντώνται με την λεπτομερή επανεξέταση υλικών που φυλάσσονται στις αρχαιολογικές αποθήκες εδώ και δεκαετίες, αν και εκτενώς δημοσιευμένα στην πλειονότητα τους όσον αφορά στο Τηγάνι, με την εφαρμογή φυσικοχημικών τεχνικών και μεθόδων που φέρουν στοιχεία

22. Τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της πετρογραφικής ανάλυσης έχουν παρουσιαστεί στο συνέδριο Μεθοδολογίας και Αρχαιομετρίας του Πανεπιστημίου του Zagreb (Κροατία) τον Δεκέμβριο του 2020. Menelaou, S., Georgiadis, F., Katsarou, S., Siros, A. and Darlas, A. 2020. New light on prehistoric Aegean cave use and pottery production: Preliminary petrographic results and provenance of a ceramic assemblage from Samos Island, Greece. In: I. Miloglav (ed.), *8th International Scientific Conference Methodology and Archaeometry, Zagreb, 3-4 December 2020, Book of Abstracts*. Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatian Archaeological Society, σ. 36.

από άλλες επιστήμες όπως η Γεωλογία, Γεωχημεία, Τοπογραφία και άλλα.

Είναι πλέον ξεκάθαρο, τουλάχιστον μέσω της μελέτης κεραμικής και την εφαρμογή μεθόδων απόλυτης χρονολόγησης, ότι το Τηγάι προϋπήρχε των άλλων γνωστών θέσεων, αλλά προς τα μέσα της 5^{ης} χιλιετίας συνυπήρχε τόσο με το Ηραίον όσο και με τον Αγριομερνό. Η ανακάλυψη του σπηλαίου στο βορειοδυτικό τμήμα της Σάμου ανοίγει νέους ορίζοντες έρευνας στις μέχρι πρότινος γνώσεις μας για την εγκατάσταση μικρών ομάδων ανθρώπων σε περιοχές που θεωρούσαμε ακατοίχητες κατά την προϊστορία. Επιπρόσθετα, τα νέα δεδομένα στο Ηραίον και η ανακάλυψη οικιστικών φάσεων ήδη από την Χαλκολιθική περίοδο και μέχρι την Μέση Εποχή του Χαλκού επιβεβαιώνει προηγούμενες θεωρίες της Δρ. Κουκά για τη νευραλγική σημασία του νοτιοανατολικού τμήματος της Σάμου και την συμμετοχή της στους παγιωμένους διαθαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας τόσο με τις ακτές και την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας (Μίλητος, Δίδυμα, Λιμαντεπέ, Ιασός), μέσω του ποταμού Μαιάνδρου, όσο και με το υπόλοιπο Αιγαίο και αντίστοιχους χρονολογικά οικισμούς (Πολιόχνη-Λήμνου, Θερμή-Λέσβου, Εμπορειός-Χίου). Μελλοντικές κατευθύνσεις στην έρευνα της Σάμου ενδέχεται να προσθέσουν νέες αρχαιολογικές θέσεις (οικισμούς και σπήλαια) που θα διευρύνουν περαιτέρω τις γνώσεις μας σχετικά με την ενδονησιωτική επικοινωνία, πιθανόν και σε πρωιμότερους χρονολογικούς ορίζοντες που μέχρι στιγμής δεν έχουν ανακαλυφθεί. Εξίσου σημαντική είναι η κατανόηση και ανασύσταση των πρώιμων συνδέσεων του νησιού με άλλες περιοχές και πώς αυτές μεταλλάσσονται και παγιώνονται με το πέρασμα των αιώνων. Ο πολιτισμικός χαρακτήρας της Σάμου, αν και γεωμορφολογικά νησιωτικός, είναι ιδιαίτερα περίπλοκος, και ενίοτε υβριδικός, δεδομένης της διαχρονικής σχέσης της με την απέναντι ηπειρωτική χώρα.

